

Annona Nova XII.

A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve

Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

Kerényi Károly Szakkollégium

Pécs, 2021

Szakmai lektorok:

Gózsy Zoltán, Kocsis László, Maczelka Csaba, Pilkhoffer Mónika,
Szabó Veronika, Tarnay László, Váradi Katalin, Vitári Zsolt Tamás,
Weiss János

A kiadvány a *Nemzeti Tehetség Program* támogatásával jött létre
NTP-SZKOLL – 20-0019

Kiadó: Kerényi Károly Szakkollégium
Felelős kiadó: András Csaba

Szerkesztő: Ónya Balázs

Olvasószerkesztők: Branczeiz Anna, Csabay István, Csapó
Gyöngyvér, Daradics Boglárka, Fenyő Dániel, Kovács István

ISSN: 2061-4926
© A szerzők, 2021
© A szerkesztők, 2021

Minden jog fenntartva.

Tartalomjegyzék

KOVÁCS ISTVÁN	
Előszó	7
BORDÁS BERTALAN	
Diáktüntetéők Budapesten és demonstrációk Londonban. A háborúpárti brit sajtónarratíva megjelenése a magyar sajtóban és közvéleményben az 1875–1878-as nagy keleti válság idején	13
CSABAY ISTVÁN	
Miért nem retributivista Cesare Beccaria?	35
DARADICS BOGLÁRKA	
Lukács György drámaelméleti fogalomrendszerének szociológiai aspektusai	61
HORVÁTH MIHÁLY	
Immodesty of the Caress	81
KARÁCSONYI KRISZTINA	
Elkülönülő tárgyjelölés egy magyarországi romani idiolektusban	101
LUKÁCS LAURA KLÁRA	
Tintin a plakátok földjén. Transztextuális kapcsolódások Exem plakátművészete és az Hergé-hagyomány között	113

ORSÓS GYÖRGY	
A náci diktatúra tankönyvi ábrázolásának metamorfózisa	127
RAPOSA VIVIEN KITTI	
A Turul Szövetség revíziós propagandája az Erzsébet Tudományegyetemen a két világháború között	141
Rezümék	163
A Kerényi Károly Szakkollégium tagjai a 2020/2021-es tanévben	171
A Kerényi Károly Szakkollégium mentorai a 2020/2021-es tanévben	172

A náci diktatúra tankönyvi ábrázolásának metamorfózisa

Bevezetés

A történelem középiskolai oktatásában a náci diktatúra ábrázolása valószínűleg az egyik legsúlyosabb témakörök közé tartozik, ami mások mellett a téma történetpolitikai jelentőségéből következik. Jóllehet egy történelemtankönyv szinte egészét elemezhetnének ideológiakritikai eszközökkel, és minden bizonnyal még az olyan semlegesnek ígérkező leckéknél is, mint az őskor, kimutathatók lennének nagyon is ideologikus állítások, mégis a nácizmusnál magától értetődő, hogy a lecke több, mint pusztán egy történelmi műveltségi terület. Annak tanítása minden politikai rendszer szempontjából az egyik legfontosabb politikai ellenfél, rivális megjelenítésének volt az alkalma és az ellene való küzdelem történetpolitikai eszköze. Dolgozatommal azt szeretném mélyebben megérteni tehát, hogy a nácizmus milyen szerepet játszott az egyes rendszerek történeti legitimációjában.

Mint ahogy az elmúlt fél évszázadban maguk a magyarországi politikai rendszerek, ideológiák is jelentősen változtak, úgy a nácizmus ábrázolása is folyamatosan újraformálódott. Tanulmányomban ezt a változást fogom feltárni, azonban nem a politikum és a szövegek *genezisének* összefüggéseire helyezem a vizsgálat fókuszpontját, hanem a szövegek eltérő retorikai narratív megoldásai érdekelnek, és ezek ideológiai implikációi, pusztán abból az egyszerű megfontolásból, miszerint a tantermi gyakorlatban előbbi irreleváns, utóbbi alapvető fontosságú.

Módszer

Elemzésem nem a teljesség igényével készült, pusztán négy gimnáziumi tankönyvet vontam be a vizsgálatba. A szocialista történelemoktatás időszakából egy 1969-es¹ és egy 1989-es² könyvet, a rendszerváltás után született könyvek közül pedig egy 1995-ös³ és egy 2017-es⁴ kísérleti tankönyvet elemeztem. A tankönyvek kiválasztási szempontjai a következők voltak: a rendszerváltás előtti és utáni tankönyvek összehasonlítását mindenképp indokoltnak láttam, mivel egyértelműnek tűnt, hogy a poszt szocialista tankönyvek jelentősen el fognak térni a korábbi narratíváktól, illetve feltételezhető volt, hogy utóbbiakban valamilyen totalitárius ábrázolás jelenik meg. Továbbá a kronologikus elv is szerepet játszott a szelekcióban, ami bár több okból is kritizálható, de mégis abból a szempontból szerencsésnek tartom, hogy így a szövegek összevetése mélyebb történeti megvilágításba kerülhet. Nem utolsósorban a hozzáférhetőség is jelentősen korlátozott, ugyanis a COVID-19 okán több, régebbi könyvet sajnos nem tudtam beszerezni.

Vizsgálatunk szempontjából a legfontosabb az adott szövegek retorikájának a feltárása. Ehhez jól kidolgozott elméleti és módszertani keretet nyújt Hayden White *Metatörténelem: A 19. századi Európa történelmi képzelőereje*⁵ című tanulmánya. White történetelmélete kétségtelenül sok ponton támadható, de ha nem a tör-

¹ BALOGH Endre, *Történelem IV.*, (Budapest: Tankönyvkiadó, 1969).

² JÓVÉRNÉ Szirtes Ágota és SIPOS Péter, *Történelem IV.*, (Budapest: Tankönyvkiadó, 1989).

³ HERBER Attila és MARTOS Ida és MOSS László és TISZA László, *Történelem 6.*, (Budapest: Reáltanoda Alapítvány, 2000).

⁴ BORHEGYI Péter és PAKSA Rudolf, *Történelem 11.*, (Eger: Eszterházi Károly Egyetem, Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet, 2017).

⁵ WHITE, Hayden, „Metatörténelem: A 19. századi Európa történelmi képzelőereje”, ford. KISANTAL Tamás és SZEBERÉNYI Gábor, in szerk. GYURGYÁK János és KISANTAL Tamás, *Történetelmélet II.*, (Budapest: Osiris Kiadó, 2006), 863–899.

téneti megismerés problémái, a történetírói praxis felől közelítjük meg, hanem egy adott szöveg retorikájának, elbeszélésmódjának elemzése felől, akkor mindenképp relevánsnak tekinthető. Ugyanis segítségével feltárhatjuk egy elbeszélés történeti (arche)típusát, jellemző érvelési módját és ideológiai vonatkozásait, és ezzel legvégső soron a történeti tudatra gyakorolt hatását. Amikor hatásról beszélek, akkor természetesen nem beszélhetek empirikus, pedagógiai gyakorlatban felmért hatásról. Ilyen vizsgálatokat nem végeztem, inkább arra gondolok, hogy az adott szöveg mintaolvasója,⁶ ha követi és megéri a szöveg retorikáját, akkor vélhetően a nácizmusról a szöveg által megteremtett kép alakul ki a történeti tudatában.

White elemzésének kulcsfogalmai a cselekményesítés, a diszkurzív érvelés és az ideológiai vonatkozások. A cselekményesítés módjai közül négy alaptípust különít el: románc, tragédia, szatíra, komédia. A románcban a Jó győz a Rossz felett, az Erény a Vétek felett, az Ember végső transzcendenciája a bűn felett. A szatíra a románc ellentéte, ami tulajdonképpen pont a győzelmet tartja lehetetlennek, és ehelyett az ember a valós, szörnyű helyzet rabjaként mutatkozik meg. A komédiában a központi elem a kibékülés mozzanata, ami a társadalmi erőkkal való megbékélést jelenti. A tragédiában ezzel szemben az emberek közötti megosztottság még borzasztóbb, mint a dráma kezdetén, viszont ez a negatív vég a befogadó számára valamilyen tanulságot tartalmazhat.

A diszkurzív érvelés módjai között White megkülönbözteti a formalista, organicista, mechanista és a kontextualista módokat. A formalista érvelés a történeti mező egyedi jellegzetességeinek meghatározására törekszik. Jellemző eljárás a kiválasztott időszak elemeinek definiálása, osztályozása, az általános és különös jellemzőinek leírása, összességében az elbeszélte történet egyedi mivoltának bizonyítása. Ezzel szemben az organicista érvelésben az egyedi tényezőket szintetikus folyamatok komponenseiként ír-

⁶ Eco, Umberto, *Hat séta a fikció erdejében*, ford. SCHÉRY András és Gy. HORVÁTH László (Budapest: Európa, 2002).

ják le, integrálják azokat egy nagyobb egészbe (ilyen lehet például egy nemzet kialakulása). A mezőben zajló folyamatokat általában pontatlanul, sematikusán, általánosítva jeleníti meg. A mechanista érvelés szintén integratív, de redukcionista, mert inkább oksági törvényeket igyekezik felmutatni. A kontextualista érvelés az eseményeket saját kontextusában akarja leírni, célja, hogy meghatározza azokat a szálakat, amelyek a cselekvőket, eseményeket vezérelték, jellemzően szinkrón ábrázol.

Az ideológiai vonatkozások tekintetében – Mannheim Károlyra alapozva – az anarchista/fasiszta, konzervatív, liberális és radikális ideológiákat különíti el. Fontos azt itt kiemelni, nem arról van szó, hogy megállapítható lenne, hogy egy adott szerző elköteleződött-e valamelyik ideológia mellett, vagy ideologikus szándékok mozgatnák, inkább arról, hogy az adott ideológiával *cseng össze leginkább* az írása. Ezek nem is pártpolitikai értelemben vett ideológiák, hanem pusztán a status quo vonatkozásában kerülnek meghatározásra. Eszerint tehát a konzervatív annak fenntartásában, és lassú, természeti időhöz mért továbbfejlesztésében érdekelt, a liberális szintén a fenntartásban, de a változtatásokat a társadalmi idő ritmusában képzei megvalósíthatónak. A radikális és az anarchista elveti a status quo-t, kataklizmaszerű változást képzel el. A radikálisok a társadalom strukturális újjáalakítását szorgalmazzák, az anarchisták pedig azt egyének közösségévé akarják tenni, amelyet a humanitás eszméje tart össze. Az anarchisták a régmúltat idealizálják, amelyből a társadalom a jelenlegi dekadens korrupt állapotába zuhan. A tankönyvi szöveg ideológiai implikációi a történelmi tudás természetével kapcsolatos szerzői állásfoglalás etikai vonatkozásaira utalnak, illetve arra, hogy a jelen eseményeinek megértése szempontjából milyen következtetések adódnak a múlt tanulmányozásából. Az etikai vonatkozások nem mindig kerülnek explicit kifejezésre, gyakran csak hangnemben, esetleg metaforákon keresztül nyilvánulnak meg. A tankönyvek általában nagy mértékben a korábbi verziókra épülnek, gyakran

ideológiai reflektáltság nélkül, így a szövegekben megjelenő ideológiai implikációk értelmezését kritikával kell kezelni.⁷

A náciizmus ábrázolását azonban nem vizsgálhatom pusztán az explicit róla szóló leckékben. Ugyanis az elválaszthatatlan (jóllehet a tankönyvírók mégis mindig így tesznek a tankönyv struktúrája során) a második világháború és a Holocaust történetétől. A náciizmusról szóló leckék mindig az utóbbi kettő – valamelyikének – előzménytörténeteként jelennek meg. Ezért elemzésembe bevontam a második világháború és a Holocaust történetéről szóló leckéket is.

Elemzés

Az alábbiakban bemutatom az egyes tankönyvi szövegeket, ez a következő „algoritmus” szerint fog történni: az egyes könyv cselekményesítési stratégiájával kezdem, majd érvelésének bemutatása következik, végül pedig ideológiai vonatkoztatásainak ismertetése zárja az egyes elemzéseket.

Az 1969-es tankönyvi szöveg leginkább a románc archetípusát jeleníti meg. A cselekmény legfontosabb szereplője, tulajdonképeni hőse a Szovjetunió, amely a történet végére legyőzi a náci birodalmat és ezzel a haladó, kommunista eszmék kerülnek uralomra Európa egy részében – így Magyarországon is.

A náciizmus (a szöveg terminológiája szerint „német fasizmus”) az osztályharc kiéleződése után a nagytőkét védő, hazug és reakciós pártként jelenik meg. Társadalmi bázisának bemutatása⁸ egyértelműen rávilágít arra, hogy itt a Dimitrov doktrína által elterjedt fasizmuskoncepcióval van dolgunk. Az úgynevezett ügynökelmé-

⁷ DÉVÉNYI Anna és GÓZSY Zoltán, „A történelemtankönyvek elemzése: Szempontok a tankönyv, mint történeti forrás vizsgálatához”, OSZK, Hozzáférés: 2021.04.03. EPA03304_fons_2013_02_191-220.pdf (oszk.hu).

⁸ BALOGH, *Történelem IV.*, 137–138.

let⁹ alapján ugyanis a náci diktatúra kiépülésében a társadalom leginkább pusztán megvezetett, passzív félként tűnik fel, amelyet a nagytőke ügynökeként működő náci demagógia vezetett félre.

A harmincas évek belpolitikai eseményeinek tárgyalásánál (a hatalomra jutás és a diktatúra kiépítése) két aktor jelenik meg: a nácik és a kommunista párt. A kommunisták tűnnek fel egyedül úgy, mint akik legalább *megpróbálták* feltartóztatni a nácikat. Jóllehet ez sikertelen volt, Dimitrov helytállása a Reichstag felgyújtása ügyén szervezett lipcsei perben egy olyan történetként jelenik meg, amely a kommunisták intellektuális, erkölcsi fölényét szimbolizálja.

A világháború okainak ismertetése során nem pusztán Németország – a későbbi narratíváktól jelentősen eltérően – első világháború okozta reváns vágya és a náci agresszió, hanem a kapitalista rendszer ellentmondásosságai is megjelennek. Továbbá ehhez az imperialista hatalmak is hozzájárultak, ugyanis az „agresszor államok reváns vágyát a Szovjetunió rovására szerették volna megvalósítani”.¹⁰

A nácik agresszorként és világuralomra törőkként jelennek meg, akik – a megemelt támadási szerződést megszegve – hadüzenet nélkül támadták meg a Szovjetuniót. A Nagy Honvédő Háború kezdetén a szovjet kormány megfogalmazta hadicéljait: nemcsak a Szovjetunió szabadságáért, hanem valamennyi fasiszta hatalmak által fenyegetett népért küzd. A Jó és a Rossz, az elnyomó és a felszabadító küzdelme tehát elég élesen artikulálódik. Az említett nyilatkozat taglalása után szöveg a „nyilatkozatot tetek követték” állítással a *post hoc*¹¹ érvelési hiba mechanizmusára alapozva azt sugallja, mintha az az Antifasiszta Koalíció oka lenne. Így aztán a koalícióban részt vevő felek, tulajdonképpen

⁹ PÓCZIK Szilveszter, *Fasizmusértelmezések*, (Budapest: Biadrukt Kiadó, 1995), 86.

¹⁰ BALOGH, *Történelem IV.*, 217.

¹¹ *Post hoc ergo propter hoc*: „Utána, tehát miatta”.

a Szovjetunió segítőiként, de nem attól független szereplőkként jelennek meg. A háború menete a keleti fronton fordul meg és a sztálingrádi csata után „a történelmi jelentőségű győzelem össze-roppantotta a hitleri hadigépezet gerincét, a német hadvezetőség kezéből végleg kicsúszott a hadászati kezdeményezés”.¹² Továbbá a szovjet állam mellett még hősi szereplők a partizánok, akik a szöveg állítása szerint döntően kommunisták és jellemzően munkások vagy parasztok voltak.

A hőstörténetet a koncentrációs táborok bemutatása sem töri meg. Azok ugyanis nem a civilizált európai történelem végeként, vagy pedig az irracionális, embertelen pusztítás szimbólumaként jelennek meg, hanem mint eszközök, amelyek a megszállt népek megfélemlítését szolgálták. Tárgyalásuk rövid, a Holocaust egy bekezdésnyi szöveget kap, valamint a koncentrációs táborok illusztrációjaként is egy táborba zárt orosz gyerekeket megjelenítő fotó található.¹³

A szöveg érvelése az organicista és a mechanicista módok keverékének tekinthető. Egyfelől a végkifejlet egyértelműen a felzabadosulás, a reakciós erők legyőzése és a kommunista eszmék elterjedése, tulajdonképpen a szocialista blokk kialakulása. Mechanicista azonban abban az értelemben, hogy a legfontosabb társadalmi osztályok cselekedeteinek mozgatórugóit az osztályérdek jelenti, illetve a metatörténeti narratíva a kapitalizmus dinamikájának története.

Ezzel összefüggésben ideológiája konzervatív. Talán elsőre ez az állításom meghökkentőnek tűnhet, de tulajdonképpen az viszonylag egyszerűen indokolható. A hatvanas, hetvenes években a kádári rendszer meglehetősen stabilan állt, amelyben a keleti blokk és a létező szocializmus egy evilági utópia lehetőségeként mutatkozott meg, amely bár messze nem tökéletes, de a történelmi fejlődés csak ennek a továbbfejlesztése lehet. Ezt látszik alátámasz-

¹² BALOGH, *Történelem IV.*, 227.

¹³ Uo., 224.

tani az is, hogy a tankönyv utolsó leckéje a szocializmus építésének távlatáival foglalkozik. Így a reakciós, agresszív, világalalomra törő nációk legyőzésével létrejövő haladó társadalmi rend az ideális szocialista rendhez való eljutás első lépcsőfoka volt.

Az 1989-es gimnáziumi tankönyv egy 1976-os könyv hatodik és átdolgozott kiadása volt, amely először az 1989/1990-es tanévtől került használatba. Ez a jelentős átalakulásokkal terhes időszak egyértelműen visszatükröződik a tankönyvi szövegben is.

A cselekmény továbbra is felszabadulással végződik, de itt már korántsem beszélhetünk egy olyan lezárt, koherens végről, mint amelyet az 1969-es szövegben láthattunk. Szembetűnő változás például, hogy Dimitrov pere sokkal kisebb terjedelemben jelenik meg, illetve a diadal ábrázolása helyett Dimitrovék csak azt érték el, hogy elhagyhassák Németországot.¹⁴ A Szovjetunió mellett a nációk legyőzésében immáron az USA is nagy szerepet játszik. Azonban egyikőjük sem aktív cselekvőként jelenik meg, hanem pusztán a fasiszta hatalmak vereségének részeseiként, okaiként.¹⁵ A leckében aktív, hősként feltüntetett aktor tulajdonképpen csak a partizánmozgalom, amely meglehetősen nagy teret kap: jugoszláv, lengyel, német, francia, magyar, szovjet, görög példák mind említést kapnak. Szintén komoly eltérés, hogy lényegesen nagyobb hangsúlyt kap a Holocaust ábrázolása is, amely a tragédia egyik fő szimbólumaként jelenik meg. A cselekmény tehát már nem egyértelműen románc, nagyban keveredik a tragédia jegyeivel. Érvelésében nem jellemző az organicista mód, sokkal inkább a formalista irány dominál. Az osztályharc és a kapitalizmus dinamikái sem jelennek meg magyarázó tényezőként, helyette Németország nemzeti sérelme és a gazdasági krízis a kezdő pont. A formalista ábrázolás kiváltképp az ellenállási mozgalmaknál igaz, amelyek kü-

¹⁴ JÓVÉRNÉ és SIPOS, *Történelem IV.*, 52.

¹⁵ Bár elemzésemben nyelvészeti vagy narratív pszichológiai vizsgálatot nem végeztem, itt mégis igen szembetűnő volt, hogy ágensként csak a fasiszta hatalmak jelentek meg, míg az antifasiszta koalíció résztvevői csak páciensként.

lönböző nemzeti variánsaikban is bemutatásra kerülnek. Az ideológiai vonatkozás már nem konzervatív, hiszen egyrészt a sztálini politikával kapcsolatban számtalan elítélő megjegyzés található (pl. „súlyosan kifogásolható volt azonban erkölcsileg a nemzetközi közvélemény szemében, hogy a szovjet hadsereg akkor hatolt be Lengyelországba, amikor a lengyel hadsereg még harcban állt a németekkel [...]”),¹⁶ másrészt a Szovjetunió, a kommunisták és a munkásmozgalom nem tölt be már igazán központi és pozitív szerepet, hanem ehelyett az alulról jövő, népi ellenállási mozgalmak lesznek fontosak. A felszabadítók morális dicsfényében már nem a Szovjetunió, hanem azok a mozgalmak álltak, amelyek „az idegen hódító elleni harc a legszélesebb társadalmi, nemzeti összefogásként létrejöttek”,¹⁷ és akiket „tisztelet illet, mert a túlerővel szemben roppant erkölcsi bátorsággal szembefordultak”.¹⁸ Az ilyen allegorikus ideológiai utalások miatt az anarchista ideológiához kerül a legközelebb a szöveg.

Az 1995-ben megjelenő Reáltanoda kiadó által kiadott *Történelem 6* című könyvben már nyoma sincs az államszocialista korszakban megjelenő romantikus narratívának, hanem a tragédia típusa a jellemző. A háborús borzalmak és a Holocaust egyaránt igen komoly emberi és történelmi tragédiaként jelennek meg. Érvelésmódja elsősorban kontextualista, rendkívül gazdag a történeti mező bemutatása, nagyon sok és sokféle szereplő jelenik meg, amelyek több kisebb narratív egységbe szerveződve, a háborút folyamatában jelenítik meg. Az egyértelműen kinyilvánított etikai állásfoglalások („minden társadalomnak szembe kell néznie második világháborús szerepével”)¹⁹ nem a fennálló társadalmi rendet támadják, inkább a nácizmus elkerülésének lehetőségeit mutatják fel, illetve a történelmi bűnök felvállalását sürgetik. Éppen

¹⁶ JÓVÉRNÉ és SIPOS, *Történelem IV.*, 133.

¹⁷ Uo., 144.

¹⁸ Uo.

¹⁹ HERBER és MARTOS és MOSS és TISZA, *Történelem 6*, 184.

ezért tehát ideológiája inkább liberálisnak tekinthető: a társadalom strukturáját megőrzendőnek tartja, de abban változásokat remél, amit a társadalomnak kell kezdeményeznie.

A 2017-es tankönyvben a fenti narratívákhoz hasonlóan a cselekményesítés formája szintén a tragédia. Ami érdemi különbség, hogy immáron a Szovjetunió a náci birodalommal egyneműként tűnik fel, akik „a közös zsákmány reményében”²⁰ össze is fogtak velük, illetve a katyni mészárlás²¹ tovább növeli a negatív képet a szovjet államról. De az atlanti hatalmak sem kapnak kiemelt szerepet, nem jelennek meg a szövegben például azok az értékek, amelyeket az Atlanti Charta rögzített, így a pozitív morális értékelésük sem evidens. A partizánmozgalmak szintén kevésbé fontosak, mint az előző szövegekben, bemutatásuk is mindössze pár sorra terjed ki, illetve a pozitív hangnem is elmarad. Hiányzik tehát a hős a cselekményből, az áldozatok említése viszont bővebb. A megszállt területek civil lakossága, a hadifoglyok és a genocídiumok áldozatai (zsidók, cigányok) is mind megjelennek. Érvelésmódja kontextualista, bizonyos eseményeket emel fókuszba, mint például az angliai csata vagy a balkáni háború, és azokat igyekszik saját történeti kontextusukban bővebben bemutatni.

Ideológiája konzervatív, hiszen abba az uralkodó liberális-konzervatív ideológiai hagyományba ágyazódik be, amely a náciizmus és a kommunizmus hasonlóságát, egyneműségét hangsúlyozza. A náciizmusból elsősorban a diktatúra kiépítését, az agresszív expanzív birodalmi politikát emeli ki.

Konklúzió

Mint azt a fentiekben bemutatam, az, hogy a náciizmus történetének tankönyvi ábrázolása meglehetősen sokat változott, minden-

²⁰ BORHEGYI és PAKSA, *Történelem 11.*, 213.

²¹ Uo., 216.

képp egy ideológiai „forrópontnak” tekinthető. Azonban szembe-tűnő, hogy két nagyobb cselekményesítési stratégia bontakozott ki a szövegekben: a románc vagy a tragédia. Ez egyrészt empirikusan is alátámasztja azt, ami White formalista elméletének egyik legnagyobb kritikájaként merül fel:²² nem lehet, nem szabad az összes cselekményesítési módban elbeszélni a náciizmus vagy a Holocaust történetét. Hogy a szövegekben megjelenő ideológiai implikációkat legtöbbször konzervatívnak értékeltem, magyarázható abból az egyszerű okból, hogy tankönyvi szövegekről beszélünk, így esetükben meghökkenítő lenne a fennálló hatalmi-társadalmi rend ellen buzdító narratívát találni. Az 1989-es tankönyvben az összes többi tankönyvnél nagyobb szerepet kapnak az alulról jövő ellenállási mozgalmak, és olyan szövegrészeket találhatunk, melyek allegorikusan könnyen értelmezhetőek a fennálló berendezkedés ellenében is. Természetesen azt mégsem állíthatom, hogy itt ez az anarchista vonulat igazán markáns lenne, hiszen továbbra is az államszocialista frazeológia, történelemszemlélet az uralkodó. De nem tapasztalhatjuk azt, hogy a második világháború organikusan vezet el a szocializmushoz, épp ezért a korábbi tankönyvvel összevetve plasztikussá válik a rendszer legitimitációjának háttérbe szorulása is.

A rendszerváltás után a tragikus ábrázolás emlékezeti, emlékezetpolitikai célokat is szolgált. Ennek egyik oka az, hogy a rendszerváltás után számtalan korábban tabusított társadalmi sérelem nyilvánosságban való artikulációjára is lehetőség nyílt. Emellett azonban adódik az a *feltevés* is, hogy előtérbe kerülésének ideológiai konnotációi is vannak: a szocialista rendszer a romantikus, győzelmi narratívára építve próbálta megteremteni történeti legitimitációját, amit a rendszerváltás utáni ideológiák – már csak történeti referencia hiányában is – nem igazán tarthattak fenn. Ehelyett az újra és újra megjelenő kihívójának (és egy idő után a kommunizmust is ide sorolva: kihívóinak) embertelen, borzalmas, Fen-

²² GYÁNI GÁBOR, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, (Budapest: Napvilág Kiadó, 2000), 67–70.

séges²³ jellegének felmutatása került fókuszba. A rendszerváltás előtti narratívákban a náci diktatúra kiépülésének tárgyalásánál az a sikertelen küzdelem került előtérbe, amelyben az ügynökelmélet nyújtotta narratív keretben végső soron a nagytőkések és a kommunisták harcolnak egymással. A rendszerváltás utáni szövegekben azonban a nácizmust a társadalom bizonyos rétegei maguk támogatják. Ebből következően az implikáció is változik, azaz a nácizmus térnyerésének veszélye inkább magából a társadalomból, „alulról” érkezhethet.

Összegzés

Dolgozatomban áttekintettem négy gimnáziumi tankönyvet, és ezeket retorikai-narratológiai elemzésen keresztül vizsgáltam. Megállapítottam, hogy a nácizmus történetének alapvetően két cselekményesítési stratégiája volt. A romantikus, amely azt első sorban a szocializmus győzelmének történetén keresztül értelmezte, illetve a tragikus, amelyik a civil társadalom és a Holocaust tragédiája felől beszélt el. Érvelésmódjuk leginkább kontextualista volt, eltekintve az első elemzett könyvtől, ahol Európa balratolódásához vezetett az organikus érvelés. A romantikus narratívában a fókusz a haladó erők győzelmén volt, míg az 1989 utáni szövegekben a Holocaust és a civil társadalom szenvedésein, a háború borzalmain. Így az előbbi a historicista narratívába illesztette be azt, ahol a nácizmus feletti történelmi győzelem már megtörtént, míg utóbbi a társadalom szociálpszichológiai, társadalmi dinamikáiból levezetve ahistorizálja, ebből következően folyamatos veszélyként tünteti fel azt. Az ideológiai implikációk alapvetően konzervatívak voltak, ami nem meglepő, mivel a tankönyv az állami történelmi tu-

²³ Itt a schilleri értelemben vett Fenségesről van szó, azaz a morális anarchia világtörténelmi színjátékáról. Vö. GYÁNI, *Emlékezés, emlékezet...*, 68.

dás termelésének terméke.²⁴ Kivétel ez alól az 1989-es szöveg, ahol allegorikusan megjelennek bizonyos radikális implikációk.

Tanulmányomat azonban nem állíthatom be úgy, mintha lezárt volna. A vizsgálatba a továbbiakban további könyveket fogok bevinni, illetve a dolgozat során megfogalmazott felvetések és hipotézisek további kutatást igényelnek. Írásom tehát leginkább a retorikai-narratív elemzés lehetőségeit mérte fel, illetve megállapított alapvető tendenciákat a náciizmus tankönyvi ábrázolásának történetében, és ezekkel kapcsolatosan későbbi kutatásra érdemes ideológiakritikai felvetéseket fogalmazott meg.

²⁴ DÉVÉNYI és GŐZSY, „A történelemtankönyvek elemzése...”, 199.